

ВИХОВНІ ТЕХНОЛОГІЇ. ПОЗАШКІЛЬНА ОСВІТА

УДК 374:505

Григорій ПУСТОВІТ,
доктор педагогічних наук,
професор кафедри природничо-математичної освіти
Рівненського ОППО

Оксана ПЕТРЕНКО,
доктор педагогічних наук, професор,
завідувач кафедри теорії та методики виховання
Рівненського державного гуманітарного університету

ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНИЙ ВИМІР РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЧНОЇ ОСВІТИ УЧНІВ У ЗАКЛАДАХ ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

У статті здійснено аналіз генези екологічної освіти учнів різного віку в позашкільних навчальних закладах (у сучасному трактуванні – закладах позашкільної освіти) в історико-педагогічному вимірі; визначено й охарактеризовано етапи її розвитку та становлення; виокремлено й розкрито роль як окремих діячів науки, культури й освіти, так і педагогічної громадськості, зокрема різних громадських організацій, у розв'язанні освітньо-виховних проблем взаємодії людини і природи в різні історичні періоди на теренах сучасної України. Коротко розглянуто теолого-філософські, філософсько-культурологічні, морально-етичні парадигми буття і взаємодії людини і природи. На основі аналізу архівних матеріалів, історичних текстів, народних традицій, переказів, вірувань, характерних для певного періоду розвитку української філософсько-теологічної і педагогічної думки, освіти, а також сучасних наукових праць та здійснених досліджень, котрі стосуються взаємодії людини й довкілля, виявлено й характеризовано специфіку залучення дитини до вивчення найближчого природного оточення на різних етапах розвитку педагогічної думки і практики саме в межах історично сформованого українського культурного простору.

Ключові слова: генеза, історико-педагогічний вимір, позашкільні навчальні заклади, екологічна освіта, український культурний простір.

В статье осуществлен анализ генезиса экологического образования учащихся разного возраста во внешкольных учебных заведениях (в современном понимании – заведениях внешкольного образования) в историко-педагогическом измерении; определены и охарактеризованы этапы его развития

и становления; выделена и раскрыта роль как отдельных деятелей науки, культуры и образования, так и педагогической общественности, в том числе различных громадських організацій, в решении образовательно-воспитательных проблем взаимодействия человека и природы в различные исторические периоды на территории современной Украины. Коротко рассмотрены теолого-философские, философско-культурологические, морально-этические парадигмы бытия и взаимодействия человека и природы. На основе анализа архивных материалов, исторических текстов, народных традиций, преданий, верований, характерных для определенного периода развития украинской философско-теологической и педагогической мысли, а также современных научных работ, осуществленных исследований, касающихся взаимодействия человека и окружающей среды, дана характеристика процесса привлечения ребенка к изучению ближайшего природного окружения на разных этапах развития педагогической мысли и школьной практики именно в рамках исторически сложившегося украинского культурного пространства.

Ключевые слова: генезис, историко-педагогическое измерение, внешкольные учебные заведения, экологическое образование, украинское культурное пространство.

The article deals with the genesis of environmental education of students of different ages in out-of-school educational institutions (in the modern interpretation – institutions of out-of-school education) in the historical and pedagogical dimensions. The stages of its development have been determined and characterized. The role of certain people in science, culture and education,

as well as the pedagogical community, in particular, various non-governmental organizations in solving the educational problems of interaction between human and nature in different historical periods in the territory of modern Ukraine has been revealed. Moreover, the author gives the briefly description of theological, philosophical, cultural, moral and ethical paradigms of interaction between human and nature. Based on analysis of archival materials, historical texts, folk traditions, translations, beliefs, which are typical for a certain period of development of the Ukrainian philosophical, theological and pedagogical sciences, education, as well as modern scientific works and researches that concern the interaction between human and environment, the peculiarities how to involve a child in studying the immediate natural environment at different stages of the development of pedagogical thought and practice within the limits of the historically formed Ukrainian cultural space, have been identified and characterized.

Key words: genesis, historical and pedagogical dimensions, out-of-school educational institutions, environmental education, Ukrainian cultural space.

Постановка проблеми. Аналіз генези екологічної освіти учнів різного віку в позашкільних навчальних закладах (подаємо цей термін у трактуванні його сутності до 2018 року), оскільки мова йтиме саме про історико-педагогічний вимір, дає змогу зробити висновок, що поетапному розвитку філософсько-культурологічних парадигм, відповідно й педагогічної думки та освіти в Україні, відповідали певний зміст, форми і методи організації навчання й виховання підростаючого покоління, а їх взаємозв'язок із соціально-економічними і політичними змінами в суспільстві детермінував відповідні зміни у змісті, меті та завданнях, застосуванні освітніх і виховних технологій у різноманітних навчальних закладах, зокрема й позашкільних.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Частково історико-педагогічний контекст проблеми розвитку екологічної освіти в різні історичні періоди становлення наукової думки та освіти знайшов своє відображення в наукових працях Д. Цихі (Польща), Д. Кваснічкової (Чехія), А. Захлебного, І. Зверева (Росія), Г. Білявського, В. Бровдія, В. Вербицького, М. Воїнственського, В. Деркача, М. Кисельова, В. Крисаченка, Л. Лук'янової, О. Плахотник, К. Ситника, С. Совгіри, А. Толстоухова, Г. Філіпчука, В. Червонецького, М. Швед (Україна).

Окреме важливе місце в розкритті сутності проблеми цієї статті належить фундаментальним історико-педагогічним дослідженням становлення й розвитку педагогічної думки і освіти, здійсненим вітчизняними науковцями, серед яких – Л. Березівська, Н. Вовк, Н. Дічек, О. Петренко, О. Савченко, Т. Самоплавська, М. Сметанський, О. Сухомлинська, Т. Сущенко, М. Ярмаченко.

Мета статті – здійснити аналіз генези екологічної освіти учнів різного віку в позашкільних навчальних закладах (у сучасному трактуванні – закладах позашкільної освіти) в історико-педагогічному вимірі, визначити й охарактеризувати етапи її розвитку та становлення; виокремити й розкрити роль як окремих діячів науки, культури й освіти, так і педагогічної громадськості, зокрема різних громадських організацій у розв'язанні освітньо-виховних проблем взаємодії людини і природи в різні історичні періоди на теренах сучасної України.

Виклад основного матеріалу. Характеристику означених вище процесів нами здійснено у двох взаємопов'язаних між собою площинах: перша – історико-генетичний аналіз розвитку і становлення системи позашкільної освіти в Україні як специфічної й водночас унікальної освітньої галузі; друга площина, що логічно пов'язана з першою, – дослідження філософсько-культурологічних, соціально-педагогічних, психолого-педагогічних та історико-педагогічних передумов розвитку змісту, форм та методів екологічної освіти й виховання учнів у позашкільних навчальних закладах [20; 23, с. 15-27; 24, с. 31-39; 26].

Отже, вихідною позицією в розгляді сутнісних характеристик змісту двох представлених вище напрямів є актуалізація проблеми взаємодії людини і навколишнього середовища та їх наслідків, визначення особистістю свого місця в довіллі та значення природи у формуванні її світогляду, екологічно доцільної поведінки і вчинків. Ця соціально-педагогічна проблема була тією чи іншою мірою актуальною на всіх етапах розвитку суспільних відносин на теренах сучасної України. Тому в процесі розгляду означеної проблеми основна увага буде зосереджуватися на виявленні й характеристиці специфіки залучення дитини до вивчення найближчого природного оточення на різних етапах розвитку педагогічної думки і шкільної практики саме в межах історично сформованого українського культурного простору [27, с. 13-20; 25, с. 131-138].

На думку О. Сухомлинської, «...розв'язання цього завдання ускладнюється тим, що українська культура знаходиться на певному пограниччі, тобто відчуває на собі постійний (більший або менший у різні часи) різноманітний вплив і тиск різних культур та культурних центрів, що знаходяться поряд із нею. Для України – це більшою мірою Росія та Польща» [31].

Саме тому означену проблему ми розглядаємо на основі аналізу розмаїття архівних матеріалів, історичних текстів, народних традицій, переказів, вірувань, характерних для певного періоду розвитку української філософсько-теологічної і педагогічної думки, а також сучасних наукових праць, здійснених досліджень, котрі стосуються взаємодії людини й довкілля. Водночас маємо акцентувати увагу на тому, що в переважній більшості відсутність на сьогодні джерел про розвиток ідей і в кінцевому підсумку – педагогічних текстів до Х століття, на думку О. Сухомлинської, призвело до відсутності «...відрефлексованої наукової аргументації щодо тих чи інших подій, їх перегляд і переоцінка у відповідності до змін ідеологем і т. д.» [31, с. 37-55].

Тривалий час, починаючи з античної доби, територія сучасної України та людність були належними до Ойкумени, тобто відомого залюдненого світу, але власна писемна традиція в ті часи була практично відсутньою. У зв'язку з цим саме усна народна творчість, на думку В. Крисаченка, незважаючи на всі перепони часу, донесла до нас уявлення наших пращурів про їхнє довкілля, де перевага надавалася саме світлим Богам, тому ж Ярилу, Сварожичу, Світовиду, Господарю, що живуть у гармонійному світі й самі ж цю гармонію створюючи, сліdkують за її дотриманням як на небесах, так і на землі та під землею [6]; Богам Громовику, відомому в різних іпостасях (воїна, пастуха, хлібороба), в образі якого гармонійно втілювалися знову ж таки надзвичайно важливі для людини того часу типи поведінки. Уособлення земного буття людини (Господар) та сакралізація небесно-космічних її вимірів (Громовик), робить висновок

В. Крисаченко, «...загалом створювали сукупний образ гармонійного творчого суцього: по-людськи гуманно організованого, по-небесному вивищеного в його можливостях та досконалостях» [14, с. 278-279].

Продовжуючи, В. Крисаченко зазначає, що наявність стійких та багатограних архетипів екологічної культури українського народу дає підстави стверджувати, що її основою є духовний світ наших пращурів, а його відзеркаленням – вибудована ними міфологічна картина світу зі світлими, а значить, добрими до людей Богами і темними силами, які вносили деструктивні зміни в цю філософсько-культурологічну конструкцію.

Таким чином, ця архаїчна система уявлень зосереджується на двох феноменах буття: власне людині, її духовному світі і людському довкіллі. Водночас суспільство формувало суспільну поведінку і моральність, на яких базувалися стосунки людей із довкіллям і між собою. І якщо виключити з поля зору зміни біфуркаційного характеру, насамперед розшарування суспільства за релігійними і політичними поглядами, етнічною приналежністю та суто економічними факторами, то такі процеси взаємної адаптації природи і суспільства відбувалися впродовж століть. Саме у процесі взаємної адаптації, на думку В. Кременя, суспільство не тільки перебудовувало себе стосовно природних факторів, але й завжди певним чином перебудовувало найближче природне оточення під свої потреби, інша справа, в яких масштабах це відбувалося та які це мало наслідки для прийдешніх поколінь [13, с. 122].

Такі підходи до розуміння сутності генези взаємодії людини і природи є одними з провідних у методологічних парадигмах, пов'язаних з еволюціоністськими та структуралістськими традиціями розгляду методологічних основ такої взаємодії в системі «природа – людина – суспільство», оскільки дають змогу розкрити цю проблему в історико-генетичному і морфологічному аспектах та є підґрунтям сучасних уявлень про місце і роль людини в довкіллі [24, с. 31-39; 23, с. 131-138].

Свого часу, сприйнявши християнство, давній український світогляд виявився настільки стійким і близьким народові, що переважно змінив нав'язану йому християнську обрядовість та персоніфіковані свята, вклавши в них власний глибинний світ гармонії з довкіллям та його краси. А сталося це, на думку В. Крисаченка, тому, що вироблені віками духовні цінності народу йшли від найістотнішого для людини – світу природи і світу діянь [14, с. 277].

Починаючи із X століття, в межах Київської Русі розпочинається стала національна писемність, а отже, на думку О. Сухомлинської, «...оскільки навчання організовувалося при церквах і монастирях...», то «...церковний, християнський характер освіти протягом цих віків визначав зміст духовного життя, тобто відображав християнську та релігійно-міфологічну картину світу східних слов'ян, для якої притаманні плюралізм різноманітних філософських позицій, етизація духовного життя» [31].

Уже літописи періоду Київської Русі заглиблюються в сенс людського буття, певним чином набувають значущості питання «У чому сутність людської природи?» і «Яке її ставлення до природи зовнішньої і Бога?». Підтвердженням останнього є думка С. Сірополька про те, що «...книжкове научення було в тісному зв'язку з релігією...» [29], і водночас, можемо зробити висновок, – було його результатом.

Саме до цього періоду можна віднести створення першого правничого документа – «Руська правда» Ярослава Мудрого, який, на думку Г. Філіпчука, протягом значного часового періоду регламентував соціально-природні стосунки суспільства, де люди, з одного боку, і поціновані об'єкти довкілля – з іншого, практично оцінювалися за єдиною шкалою товарно-грошових відносин [2].

Саме існування у свідомості людини ще досить стійких язичницьких образів (переважно світлих Богів та їх діянь), а пізніше – трансформація цих образів під впливом і навіть тиском жорсткої іудейсько-християнської релігійної конструкції, призвело до їх поєднання в єдиній теолого-філософській, філософсько-культурологічній та морально-етичній парадигмі буття, що надало їй більш м'якого слов'янсько-візантійсько характеру і тим самим сприяло формуванню поміркованого ставлення наших пращурів до природи і значною мірою вплинуло на теолого-філософські погляди того часу, де розглядалися питання про місце Бога, сутність людини та природи, взаємозв'язки і залежності між ними, які ми зустрічаємо у Володимира Мономаха (1053 – 1125), Никифора (1121 – ?), а пізніше – у Кирика Новгородського (1108 – ?). Праці останнього, що частково дійшли до наших днів, певним чином за своїм змістом мають право розглядатися як перші вітчизняні (маємо на увазі терени Київської Русі та сучасної України) теолого-філософські праці про різні аспекти розуміння устрою світу і місця людини в ньому [17, с. 169; 16, с. 27-37].

Пізніше теолог, церковний діяч, філософ Іларіон Київський (1011 – ?) у своїй праці «Слово про закон і благодать» розглядає питання про сутність розвитку людства, трактуючи історію як цілісний та законний процес, розглядаючи генезис людства як вияв вищої волі, так і суб'єктивної спонуки. «Усі країни благий Бог наш помилював і нас не зрікся. Зажадав і порятував нас і в розуміння істини привів, діяння наші милостиві (помірковані) настановив до тих, хто нас оточує...» [11, с. 89-106].

Як засвідчують архівні матеріали, значно пізніше окремі природоохоронні документи даються періодом Запорозької Січі, коли впродовж 1656 – 1763 років побачили світ численні універсали, накази та настанови, спрямовані на збереження тварин, птахів, лісових та водних багатств та водночас документи, що визначали обсяги конкретної діяльності з відновлення лісових масивів навколо міст, на берегах річок, обмеження рибальства на території тодішньої Гетьманської України тощо. Така конкретна природоохоронна робота в сучасному розумінні екологічно доцільної діяльності людини в довкіллі мала значний потенціал у вихованні дітей, підтвердженням чого є численні елементи українського фольклору цих часів – казки, прислів'я, повір'я, пісні, зміст яких носить суто природоохоронно-виховуюче спрямування.

Уважаємо, що визначення її характеристика сутності обраної проблеми без глибокого наукового аналізу розвитку і становлення української філософської школи минулого має односторонній характер. Тому, враховуючи обмежений обсяг статті, зупинимось на найбільш важливих моментах розвитку нашої історії і тих постатях, праці яких становлять основу сучасного наукового поля досліджуваного феномену. Так, у «Натурфілософії, або Фізиці» Феофана Прокоповича (1681-1736) робиться спроба досягнути сутність природи взагалі і природи людини зокрема, місце та призначення людини у світі, співвідношення

людської діяльності як творчості (мистецтва) та природи. Сутність останньої він розглядає як усезагальність речей, а також аналізує, чи є воно між речами: «...природа і мистецтво збігаються тому, що природа є мірою мистецтва, а мистецтво є певним наслідуванням природи, бо мистецтво здатне наслідувати природу й намагаться зображати щось таке, яке воно бачить, що його створює природа» [19].

Подальший розвиток означених ідей знаходить своє відображення у філософських працях Стефана Калиновського (1700 – 1753), який характеризує сутність людини як мислячої, розумної та активної істоти, щастя якої досягається за умови дотримання чеснот та моральних настанов, співжиття та поваги до оточуючого світу як єдиного й неповторного. Далі він пише: «...природним називається те, до здобуття чого природа дала нам сприйнятливність із самого початку..., те, що відповідає нашій природі та узгоджується з нею. Коли ці дві ознаки змішані, доброчинність може називатися природною в людини, бо в людини є природна здатність здобувати чесноти, вона має природжені її зародки» [10, с. 49–68].

Близькою за своєю сутністю до філософських ідей попередника є «Філософія природи, або Фізика» – органічна частина філософського курсу Георгія Копинського (1717 – 1795), у змісті якого простежуються намагання автора використати досягнення тогочасного природознавства для обґрунтування філософії на принципах раціоналізму. За такого розуміння проблеми ним зроблена спроба визначення первинності природи і її ролі в становленні людини як розумної істоти, завдяки тому, що «... саме тварини навчили людей різним ремеслам: павуки навчили ткацтву, ластівки – архітектурі, журавлі – способу розташування війська...» [17, с. 136–137].

Більш ґрунтовний філософський вимір розгляду сутності означеної проблеми належить просвітителю, філософу і поету Г. Сковороді (1722 – 1794), який у своїх працях дійшов висновку про нескінченність і вічність матерії, панування в природі закономірних зв'язків, до визначення природи причиною самої себе, спробував зняти протиріччя між духовним і матеріальним початками на основі визнання нескінченності людського пізнання і самоаналізу діяльності в макрокосмі (природі) [7; 21; 31].

Значно пізніше, в другій половині XIX століття, етнолог Іван Левицький (більше знаний як письменник Нечуй-Левицький, 1838 – 1918) у своїй праці «Світогляд українського народу» (1876) писав: «Усі образи для своєї релігії давні українці мусили брати з природи... Найдавніші українські міфи були в геоморфній і, певно, в зооморфній формі...» [15].

Саме в середині XIX століття в Україні започатковуються реформаційні процеси в освіті і пов'язуються вони насамперед із просвітницькою і педагогічною діяльністю М. Пирогова, за ініціативи якого в навчальних закладах уперше було введено літературні читання рідною мовою, що мали на меті сприяти розвитку вмінь самостійної навчальної роботи учнів, висунуто ідею про те, що головною метою виховання є формування високоморальної особистості, готової на пожертви заради суспільного блага. У той же час активізація та розширення в Україні просвітницької діяльності педагогічної громадськості дала змогу зробити перші кроки з організації і проведення масових природоохоронних заходів і навіть створення прототипів перших дитячих позашкільних закладів. Між тим можемо констатувати, що впродовж XVIII – XIX століть

в Україні зароджуються різноманітні за змістом, часом і місцем проведення форми свідомого громадського руху за збереження природи. Важливе місце в розвитку педагогічних ідей та практики посідали ідеї, основою яких була культурно-етнографічна, літературно-фольклорна, історична (навіть міфологічна) спадщина українського народу, його споконвічна близькість до природи, нерозривна єдність із нею. Останнє було одним із важливих каталізаторів активізації в Україні просвітницької діяльності педагогічної громадськості [9; 20], що дало змогу зробити перші кроки з організації різноманітних клубів, наукових секцій та товариств дослідників природи, активними учасниками яких була також учнівська молодь. Насамперед це – Ялтинське відділення Кримсько-Кавказького гірського клубу, яке у 1893 році з метою охорони місцевої природи орендувало в мешканців села Біюк-Янкой ділянку землі з печерами. Десятком років пізніше Кримське товариство природодослідників і любителів природи домоглося заповідання степової ділянки поблизу Сімферополя [1].

Важливим етапом розвитку природоохоронної справи на теренах сучасної України стало відкриття у м. Харкові на початку 1895 року першого дитячого парку для гри, на базі якого з ініціативи Південно-Російського товариства акліматизації із 1898 року почали проводитися дитячі й спільно із дорослими свята деревонасадження, чим відзначалося одне із перших природоохоронних свят, що отримало назву «День лісу». Саме це свято набуло особливої популярності серед педагогічної громадськості й учнівської молоді і згодом стало традиційним у 12-ти містах теперішньої України. Водночас аналіз архівних матеріалів, періодичних просвітницьких видань того часу дав змогу зробити висновок, що вперше таке свято було проведене значно раніше – у 1892 році у м. Києві й упродовж декількох років особливою поширення набуло у Катеринославі, Чернігові та його повітових містах (Борзні, Козельці, Ніжині). Однак найбільшого поширення і масовості дістало у м. Харкові та інших навколишніх містах.

Мета свята, як уважали його організатори, полягала у прищепленні підрастаючому поколінню любові до природи і всього живого, що їх оточувало. Воно супроводжувалося музикою, було надзвичайно емоційним і навіть мало власний гімн, який був написаний педагогами м. Харкова. Аналіз архівних матеріалів та періодичних видань тих часів дав змогу визначити, що до проведення «Дня лісу» лише у м. Харкові було залучено більше трьох тисяч дітей, які під керівництвом учнів Харківського земельного і Новогулівського лісового училищ посадили більше 5-ти тисяч молодих дубів, ясенів та кленів. Подібні громадські заходи, як підтверджує аналіз архівних матеріалів, мали природоохоронно-пропагандистське та відповідне просвітницьке спрямування та водночас забезпечували поширення ідей охорони природи, були передумовою розвитку сучасних форм екологічної освіти учнів у вільний від навчання у школі час [2, с. 151–152].

Таким чином, можемо констатувати, що впродовж XVIII – XIX століть в Україні зароджуються різноманітні форми свідомого громадського руху за збереження природи, до якого починають залучатися не лише дорослі, але й діти різного віку, їхні батьки та педагоги навчальних закладів. Отже, саме ці роки визначаємо роками зародження в Україні не тільки прототипів сучасних позашкільних закладів як таких, а й перших форм дитячого природоохоронного руху у вільний від навчання у школі час.

Наприкінці XIX – на початку XX століть на допомогу школі, батькам та суспільству прийшли численні просвітницькі товариства, які створювалися й ефективно працювали в більшості міст. Так, на Київщині це – Київське товариство грамотності, Товариство сприяння початковій та середній освіті, Фребелівське товариство, Товариство ім. К. Д. Ушинського, Київський педагогічний клуб та інші. У різні часи в них працювали відомі педагоги, вчені і громадські діячі, зокрема Т. Лубенець, Б. Грінченко, М. Лисенко, О. Пчілка, Л. Українка, І. Стешенко, подружжя Русових, О. Яната та ін. На засіданнях цих товариств, як підтверджує аналіз архівних матеріалів, громадівці неодноразово обговорювали питання освіти й виховання дітей, зокрема в позаурочний час. Так, в одному з протоколів засідання Київського педагогічного товариства ім. К. Д. Ушинського відзначалося: «Щоб усунути у дітей бажання робити зло, потрібно придумати щось таке, аби воно повністю відповідало їхнім запитам і приносило задоволення і радість» [2].

Аналіз архівних матеріалів дав змогу зробити висновок про те, що майже всі відомі на той час просвітницькі товариства, починаючи із 1902 року XX століття, брали активну участь у проведенні різноманітних природоохоронних заходів із дітьми, проте найбільшій популярності в означений період, як уже зазначалося раніше, набуло свято «День лісу», що проходило щороку більше ніж у тридцяти містах України [2, с. 152].

Зазначимо, що усвідомлення педагогічною громадськістю важливості проблеми виховання дітей, організації їхнього дозвілля поза школою, як підтверджує аналіз архівних матеріалів, стала провідною ідеєю в діяльності спеціальної комісії Київського товариства сприяння початковій школі, основним завданням роботи якого громадівці визначали влаштування читань і розваг, організацію новорічних свят і ранків для дітей та екскурсійної роботи по рідному краю, що, відповідно, сприяло розширенню позашкільної роботи з учнями.

Для цього періоду розвитку освіти характерним було створення громадських просвітницьких організацій не лише в містах, але й у сільських населених пунктах. Так, у 1910 році в селі Верхня Хортиця вперше в Україні (і навіть в Росії) вчителем природознавства сільської школи П. П. Бузуком було засноване Товариство охоронців природи, просвітницька діяльність якого мала значний вплив на розвиток природоохоронного дитячого руху, зокрема на Слобожанщині, Поділлі та Півдні України [2, с. 154].

У 1913 році Полтавське губернське товариство першим в Україні встановило премію за краще написану популярну брошуру для дітей та учнівської молоді із проблем охорони природи. Двома роками пізніше, у 1915 році, було засноване орнітологічне товариство ім. К. Ф. Кеслера в м. Києві, яке започаткувало організацію курсів із підготовки керівників екскурсій у природу, де навчалося понад 400 учителів і членів громадських організацій. Позитивний досвід роботи цього Товариства був покладений в основу створення і діяльності в різних містах України товариств дослідників природи, як-от: Волинського, Одеського, Київського, Харківського та Полтавського. Члени цих товариств організували різноманітні виставки з охорони природи й діяльність комісій з охорони довкілля, а також роботу численних гуртків для учнівської молоді та дорослих, метою яких було вивчення та охорона природи своєї місцевості.

Найбільшу кількість таких гуртків у ці роки було організовано в Умані та Білій Церкві [1; 9; 20].

Аналіз архівних документів, матеріалів та протоколів засідань про діяльність комісій природоохоронного чи суто педагогічного й просвітницького спрямування, створених громадівцями, дав змогу зробити висновок про те, що незважаючи на соціально-економічні труднощі, недосконалість законодавства в галузі охорони природи, недостатню кількість наукових і просвітницьких праць чи навчального матеріалу для дітей, українська наукова та педагогічна громадськість у ці роки все більшої уваги надає ідеям охорони довкілля. Зважаючи на зазначене вище, можемо констатувати, що саме в цей час створюються науково-педагогічні засади розвитку масового дитячого природоохоронного руху та численних природоохоронних товариств і гуртків у різних містах України.

Означена проблема залишалася актуальною для педагогічної науки і в діяльності педагогічної громадськості впродовж тривалого часу. Саме тому на загальних зборах Київського обласного педагогічного товариства (1916 р.), було сформульовано провідну ідею подальшого розвитку системи виховної роботи з дітьми за межами школи, сутність якої полягала в тому, що сама школа не може організувати позашкільне виховання учнів на належному рівні, тому потрібно створювати різноманітні просвітницькі клуби для учнів. Так, член Товариства Н. Володкевич у своїй доповіді відзначав, що такі дитячі заклади необхідно створювати не лише у великих містах, їх має бути багато і в невеликих містах чи навіть селах із метою задоволення потреб учнів у спілкуванні з однолітками, дорослими, навколишнім світом природи та підготовки їх до самостійної діяльності в суспільстві. Основними формами позашкільної освіти і виховання дітей у діяльності просвітницьких організацій Київщини і багатьох інших міст України були: літературно-музичні ранки і вечори, лекції про історію рідного краю, його тваринний і рослинний світ, екскурсії в природу, до музеїв, театрів, видання дитячої літератури [12].

Особливо актуальною щодо вирішення означеної нами проблеми протягом багатьох років була діяльність Фребелівського товариства, зокрема активного його члена – професора П. Голубовського, який присвятив свої численні виступи, лекції та статті розвитку в дітей любові до рідного краю, формуванню в них дбайливого ставлення до рослин і тварин, уміння вести себе в довкіллі [30]. Водночас аналіз архівних матеріалів дав змогу визначити, що однією з провідних форм позашкільної роботи з дітьми, яка сприяла вихованню патріотичних почуттів учнів, формуванню цілісного уявлення про оточуючий дитину світ, місце людини в ньому, були численні екскурсії, які влаштовували громадівські організації в природу, на околиці міста, до історичних пам'яток. «Вони, – на думку С. Русової, – найкращий спосіб пізнати свій рідний край, зрозуміти залежність від тих або інших обставин рідного народу та його сучасного економічного життя, національної культури. Взагалі, нам бракує широкого патріотизму саме через те, що ми занадто мало знаємо свій рідний край, не дивлячись до життя народу, не цікавимося явищами природи» [28, с. 33].

Розвиток нових напрямів виховання дитини, форм і методик організації творчої діяльності школярів у позаурочний час набув значної актуальності в період Української Народної Республіки (1918 – 1920 роки). У цей час були створені різноманітні

за змістом роботи та організаційною структурою численні невеликі клуби, дитячі майданчики, секції. Накопичений педагогічний досвід дав змогу вже у 1920 році у м. Харкові відкрити перший дитячий театр, а зі створенням у 1922 році Всеукраїнського товариства захисту тварин і рослин колективна природоохоронна робота дітей, учнівської молоді набуває особливої актуальності та наукової, а головне, педагогічної спрямованості. Аналіз періодичних та наукових видань цього періоду щодо проблеми нашої статті дав змогу зробити висновок про певну специфіку ставлення української наукової громадськості до проблем охорони довкілля, де основним було визнання важливості виховання в дітей та дорослих гуманного ставлення до природи, збереження її багатств та краси. Ми наголошуємо саме на цьому, оскільки в подальшому, починаючи із середини 20-х (особливо впродовж 30-х років ХХ століття і навіть до сьогодні), ставлення значної кількості людей до природи і її багатств мали і мають, на жаль, суто прагматичне антропоцентричне ставлення [36 – 37].

Однак, повертаючись до періоду 20-х років ХХ століття, зазначимо, що саме в ці роки професором В. В. Стачинським було розпочато плідну науково-просвітницьку роботу в галузі охорони природи, результатом якої було обґрунтування необхідності створення біосферних заповідників і проведення системних щорічних досліджень природних угруповань на всій території України. У своїх виступах і наукових статтях він неодноразово наголошував на залученні до цієї роботи творчої учнівської і студентської молоді, сприяв формуванню громадської думки про необхідність створення дитячих гуртків, клубів та біологічних станцій [2, с. 157–160].

Результатом співпраці науковців, педагогів, громадських діячів цих років у галузі охорони природи та розвитку сільськогосподарських наук стало відкриття у 1925 році у м. Києві першої Біологічної станції (нині – Національний еколого-натуралістичний центр учнівської молоді МОН України). Двома роками пізніше, у 1927 році, розпочинає свою діяльність перша дитяча технічна станція, а із 1931 року – Республіканська дитяча екскурсійно-туристична станція. Змістом роботи учнівських об'єднань за інтересами в цей час стає вивчення рідного краю, його культури, історії, народних традицій, звичаїв та обов'язково природи. Така ж плідна робота сприяла створенню відповідних дитячих закладів обласного та районного рівня [22, с. 138–145; 32].

Варто зауважити, що зміст, форми і методи роботи позашкільних закладів відповідали тим психолого-педагогічним принципам, які склалися в дидактиці та теорії виховання в середині 20-х та на початку 30-х років ХХ століття. Для цього періоду характерною була розробка нових теоретичних моделей освіти й виховання дітей та часткове використання зарубіжних методик у навчально-виховному процесі як школи, так і позашкільних закладів [3; 18, с. 323–525; 29; 38, с. 191–208].

Так, стосовно визначених нами соціально-педагогічних і психолого-педагогічних передумов розвитку системи позашкільної освіти і змісту діяльності перших природоохоронних дитячих закладів в Україні актуальною була обґрунтована у 20-х роках ХХ століття Е. Паркхерст (США) форма організації навчання й активізації самостійної пізнавальної активності учнів, що отримала назву «дальтон-план». Її суть полягала в розвитку форм і методик

індивідуального навчання, створенні предметних майстерень за інтересами учнів, здійсненні педагогічного керівництва процесом навчання вчителем у ролі консультанта, що певним чином вступало у протиріччя з ідеєю класно-урочної системи навчання, й головне, ідеологічною складовою діяльності радянської школи [8, с. 162; 34; 35].

Історико-педагогічний аналіз вітчизняної психолого-педагогічної літератури та архівних матеріалів [36 – 37] дав змогу стверджувати, що певні ідеї і методики організації дальтон-плану стали основою перших, можливо, не зовсім досконалих позашкільних (на той час – позаурочних) форм навчання і виховання учнів та практичного вивчення і навіть охорони окремих видів фауни і флори. Отже, ці роки можна вважати *першим етапом розвитку і становлення екологічної освіти і виховання учнів – етапом об'єктної охорони навколишнього середовища*. Останнє безпосередньо пов'язане в часі зі створенням перших ландшафтних парків, зоопарків та спробою організації перших заповідників, а як наслідок – перших науково обґрунтованих форм природоохоронної роботи дитячих колективів безпосередньо в природі. Тобто саме в ці роки відбулося зародження і, головне, розповсюдження в Україні перших форм природоохоронної роботи школярів у сучасному розумінні цього поняття.

Недоліки дальтон-плану як дидактичного, організаційного, так і методичного характеру стали основною причиною лише часткового його застосування у навчально-виховному процесі школи цього періоду. Однак певні елементи цієї форми навчання учнів знайшли своє відображення й застосування в розробленій і запровадженій упродовж 20-х років ХХ століття бригадно-лабораторній формі організації навчання, сутність якої полягала в поєднанні колективної роботи класу або бригади з індивідуальною роботою кожного учня. У цей же період у вітчизняній дидактиці відбувається визначення місця дослідницького методу як одного з груп методів, завдяки якому учні під керівництвом педагога самі знаходили необхідну інформацію, самостійно визначали питання, моделювали, здійснюючи діяльність згідно зі схемою «спостереження – висновки». Однак дотримання принципу партійного управління і спрямованості радянської педагогічної науки і практики на обов'язкове масове впровадження цієї форми навчання в роботу школи в кінцевому результаті призвело до зниження ролі педагога, якості знань та уповільнення розвитку творчих потенціалів особистості. Основною причиною цього було протиріччя між усе зростаючими інтересами, освітніми запитами учнів щодо творчого розвитку, бажанням педагогічної громадськості до пошуку нових демократичних, а головне, ефективних форм і напрямів навчання та діючими на той час ідеологічними вимогами щодо виховання всіх без винятку непримиримими борцями з будь-якою іншою думкою чи позицією, що не збігається із загальними ідеологічними установками, зростанням авторитаризму в управлінні школою, недосконалістю її матеріально-технічного забезпечення та недовіками дидактичного й методичного супроводу навчально-виховного процесу тощо. Отже, школа все більше відходила від форм індивідуального навчання й виховання учнів, самостійного набуття ними знань у процесі здійснення практичної пошукової чи дослідницької роботи до суворо регламентованої класно-урочної системи, що мала забезпечити оволодіння особистістю значною системою наукових знань

та спрямовувалася на формування їхнього наукового світогляду, і головне, якостей будівника комуністичного суспільства [26].

Незважаючи на це, в діяльності саме позашкільних закладів України, що набули розповсюдження в ці роки, спостерігається більш-менш стабільне використання дослідницького методу, хоча він зазнав певної негативної трансформації у бік затеоретизованості та зменшення кількісних і якісних показників його застосування на практиці. Саме необмежені можливості в географічних межах та часовому інтервалі здійснення, розмаїття напрямів, форм і методик навчально-виховного процесу позашкільного закладу, можливість організації як колективної, так й індивідуальної навчальної роботи, проведення різноманітних масових заходів, в основу яких покладено спостереження, пошукова та дослідницька робота учнів різних вікових груп (навіть в одному гуртку) як в умовах позашкільного закладу, так і безпосередньо в природі чи на виробництві сприяло стабільному творчому розвитку особистості, її талантів та уподобань, формуванню наукового світогляду та задоволенню потреб у професійному самовизначенні. У цей час у позашкільних закладах широкого розмаху набувають нові й удосконалюються вже відомі форми та методи проведення занять: екскурсії, туристичні походи, стежки в природу, біологічні польові станції та практики, юннатівські табори тощо [4–5; 30].

Таким чином, кінець 20-х та 30-і роки ХХ століття нами визначено як *другий період розвитку і становлення поресурсної (диференційованої) охорони навколишнього середовища та зародження і розширення мережі установ позашкільної навчально-виховної роботи з дітьми та учнівською молоддю*.

В умовах посиленого розвитку промисловості та змін в сільському господарстві, становлення командно-адміністративної авторитарної системи управління державою відбувається поступове формування (навіть на загальнодержавному рівні) споживацького, а в деяких випадках і хижацького ставлення як суспільства в цілому, так і окремих його членів до природи чи окремих її об'єктів. Природа перестає бути у свідомості громадян цінністю, а стає лише джерелом задоволення власних життєвих потреб чи потреб суспільства. Означені тенденції не лише зберігаються упродовж 30-х років ХХ століття, але й значно доповнюються комплексом негативних явищ, характерних для діяльності радянського суспільства в навколишньому середовищі саме в ці роки, коли шалених темпів набула індустріалізація та колективізація. Для таких процесів насамперед було характерним бездумне, абсолютно не обґрунтоване та теоретично не змодельоване колосальне втручання людини в природні комплекси, формування ілюзорного уявлення суспільства про невичерпність природних багатств, а отже – визнання людини не елементом довкілля, а повноправним його хазяїном і силою, яка повинна змінити навколишнє середовище «... саме так, як вона цього хоче, і як їй це потрібно...» [12].

Ці суспільно-економічні процеси призвели до значних змін у пріоритетах застосування не лише антропоцентричного змісту, форм і методів освіти й виховання дітей, а й у формуванні їхньої свідомості та культури спілкування з природою. Саме для цього періоду характерною є поява в навчальних програмах, посібниках та підручниках понять «корисні», «некорисні» та «шкідливі» рослини і тварини, а також поділ природних угруповань (біоценозів) на ті,

що мають цінність для людини і такі, що можуть бути змінені людиною чи навіть знищені нею.

На підставі цього можемо зробити висновок, що саме в 30-і роки ХХ століття в українському суспільстві починають відбуватися негативні зміни у ставленні людини до природи, а отже, відбувається формування стійкого антропоцентричного мислення і поведінки особистості в довкіллі. У широкій педагогічній практиці простежуються чіткі тенденції до переорієнтації навчально-виховної діяльності школи та виховної роботи з дітьми за її межами. Виховання окремої активної особистості перестає бути головним завданням школи, оскільки провідними стають завдання підвищення освітнього рівня всіх без виключення учнів, а тому основний акцент у діяльності навчальних закладів робиться на забезпечення учнів насамперед значним обсягом теоретичних знань. Тому і в самостійній роботі школярів пріоритет надавався саме роботі з підручником, а розвиток навичок індивідуальної творчої діяльності, зокрема дослідницької, не визначався як основна мета навчального процесу. Таким чином, самостійна діяльність учнів на занятті була обмежена до мінімуму роль учителя зростає до дрібної опіки, майже повністю виключаючи ініціативу і творчість дитини. Як наслідок – були загублені важливі дидактичні й методичні напрацювання педагогічної теорії і практики 20-х років ХХ століття: цільова орієнтація на розвиток пізнавальної активності учнів у процесі застосування дослідницького методу як засобу їхнього ефективного інтелектуального розвитку, використання в ролі об'єкта дослідження природи в цілому чи окремих природних об'єктів та явищ зокрема.

Проте, на відміну від школи, для позашкільних закладів цього періоду (1931 – 1935 роки ХХ століття), особливо в Україні, характерним залишалось збереження і навіть широке застосування в навчально-виховному процесі різноманітних форм дослідження довкілля: спостережень, пошукової та дослідницької діяльності учнів у природі, проведення різноманітних екскурсій та походів, що забезпечило пріоритетне використання практичних форм вивчення учнями найближчого довкілля, історії, етнографії своєї місцевості. Водночас це сприяло визначенню чітких вимог до організації і структури навчального експерименту в умовах позашкільного закладу: можливості його виконання, наявності детального інструктажу щодо проведення, врахування індивідуальних особливостей учня тощо [20].

Диференційований підхід до охорони природних ресурсів позначився і на змісті тогочасної природоохоронної освіти школярів. Так, у шкільних програмах і підручниках 30-х років (навіть до кінця 60-х років) ХХ століття із ботаніки, зоології, географії проблеми навколишнього середовища та шляхи їх подолання розкривалися саме з позицій поресурсної охорони природи. Отже, і позакласна, і позашкільна робота мала відповідне спрямування, а в навчальному змісті так і зберігалися «корисні», «некорисні» та «шкідливі» рослини і тварини, що відповідно відобразилося на формуванні світогляду підростаючого покоління, його ставленні до природи, результати чого спостерігаємо й сьогодні.

Починаючи із 1935 року ХХ століття, в Україні створюються нові типи позашкільних закладів. Зокрема, у Києві у вересні цього року відкрито Палац піонерів і школярів, започатковано створення відповідних закладів майже у всіх обласних центрах,

а також значно розширено мережу станцій юних натуралістів, техніків, туристів, клубів та секцій на базі та за підтримки промислових, комунальних та сільськогосподарських підприємств.

Саме в цей період зароджується і впродовж кількох років набуває широкого розмаху (особливо в Україні) рух «Юних мічуринців». У всіх позашкільних закладах натуралістичного, біологічного і сільськогосподарського профілю та більшості шкіл створюються куточки живої природи, навчально-дослідні ділянки, сади, шкільки лісових, плодових і ягідних культур, де плідно розвивається дослідницька робота учнів. У навчально-виховному процесі позашкільних закладів України (саме станцій юних натуралістів, відділів і секцій біології палаців та будинків піонерів) дослідницький метод повноправно утверджується, розвивається і запроваджується в масову педагогічну практику всіх без винятку позашкільних закладів. Саме кінець 30-х років ХХ століття ознаменувався першими, по-справжньому реальними практичними діями учнів щодо вивчення та охорони природи: участю разом із дорослими у створенні системи лісосмуг майже на всій території Центральної, Південної та Східної України, вивченням та впровадженням перших біологічних методів боротьби зі шкідниками лісових та сільськогосподарських культур, зародженням і практичним втіленням у педагогічну практику позашкільних закладів систематичного природоохоронного моніторингу та принципів, форм і методів поресурсної охорони довкілля.

У післявоєнний період, починаючи із 1946 року, відновлюється мережа позашкільних закладів, здійснюються заходи з удосконалення організації та управління позашкільною роботою. У цей час приймається низка постанов («Про завдання по покращенню позашкільної роботи з дітьми» (1946 р.), «Про завдання по зменшенню перевантажень школярів суспільною та іншою навчальною роботою» (1948 р.)), спрямованих на ефективне вирішення завдань навчання та виховання школярів у позаурочний час, розширення мережі позашкільних закладів, клубів, станцій, гуртків.

Відновлення знищеного війною сільського господарства України, поява елементів нового мислення щодо природи і раціонального її використання, перших спроб як науковців, так і практиків звернути увагу громадськості на проблему охорони довкілля, вичерпність його багатств зумовило виникнення нових форм організації, розширення змісту позакласної роботи учнів і діяльності позашкільних закладів. Досягнення у сільськогосподарському виробництві цього періоду, зокрема одержання М. Озерним високих урожаїв, створило передумови для організації та успішної дії руху «Юних озернят», в якому брали участь учні майже всіх сільських шкіл, станцій юних натуралістів, палаців та будинків піонерів. У їх навчально-виховній роботі поєднувалося проведення школярами різного віку дослідництва з метою отримання високих урожаїв сільськогосподарських культур у складі створених ланок та бригад юних дослідників природи. Для означеного періоду характерне сільськогосподарське та краєзнавче спрямування дослідницької діяльності школярів, що базувалося на запровадженні в практику роботи позашкільних закладів різноманітних форм і методів, спрямованих на розвиток знань, самостійності та творчих здібностей школярів щодо вивчення й охорони природи [4].

Аналізуючи архівні матеріали та періодичні видання 50-х – 60-х років ХХ століття,

ми дійшли висновку, що саме в цей період відбулися суттєві зміни пріоритетів в охороні природи: витіснення поресурсного підходу до охорони довкілля та поступове визнання науково обґрунтованого комплексного підходу. Педагогічний рух щодо охорони природи при цьому спрямовувався зазвичай на пропаганду природоохоронних знань і мав на меті виховання дбайливого ставлення особистості до природних багатств, де пріоритети надавалися саме тим видам рослин, тварин чи природних багатств, стан яких викликав найбільше занепокоєння. Увесь комплекс педагогічних проблем охорони природи узагальнювався поняттям «природоохоронна освіта». І хоча за таких умов диференційований підхід до формування природоохоронних знань учнів не давав змогу ефективно сформувати комплексне бачення і розуміння ними проблем навколишнього середовища, все ж запровадження природоохоронної освіти у зміст шкільної (особливо – позашкільної освіти і виховання) дозволило накопичити значний позитивний досвід щодо залучення дітей до охорони довкілля. Отже, у ці роки були закладені теоретичні і методичні основи «...більш масштабного руху, який у 70-х роках ХХ століття дістав назву «екологічного»» [26; 33].

Таким чином, 50-60-і роки ХХ століття нами визначено як *третій період становлення в Україні системи позашкільної навчально-виховної роботи з дітьми та поступову трансформацію масової природоохоронної освіти, вибудованої на поресурсному принципі, у природоохоронну роботу учнів, що ґрунтувалася на принципах цілісності й інтегральному підході, а також зародженням нового напрямку – екологічної освіти й виховання.*

Отже, наприкінці 60-х – на початку 70-х років ХХ століття відбулися суттєві зміни у вітчизняній педагогічній теорії і широкій практиці щодо розуміння проблем охорони довкілля. Насамперед на ці процеси вплинули результати проведеної Міжнародної робочої наради (США, 1970), де було розглянуто питання про місце екологічної освіти у шкільних програмах. Саме на цій нараді ідеї комплексного (інтегрального) підходу до формування змісту шкільної освіти в галузі навколишнього середовища (міжнародний термін) чи екологічної освіти й виховання (у трактуванні вітчизняних науковців та практиків) вперше набули світового визнання. Скликана двома роками пізніше з ініціативи ЮНЕСКО і МСОП Стокгольмська міжнародна конференція з проблем навколишнього середовища (Швеція, 1972) заклала основи стабільного розвитку освіти в галузі навколишнього середовища, чим забезпечила визнання світовим співтовариством її провідної ролі у вирішенні сучасних екологічних проблем людства. Завдяки проведенню низки міжнародних конференцій у Белграді (1975), Тбілісі (1977), НДР (1978), Чехословаччині (1979) світовому педагогічному співтовариству вдалося вирішити кардинальні питання стосовно загальних теоретичних положень освіти в галузі навколишнього середовища (у вітчизняній педагогічній парадигмі – екологічної освіти і виховання) та їх практичного втілення у шкільну практику [39].

Таким чином, зміст екологічної освіти за такого підходу у вітчизняній педагогічній теорії і практиці до кінця 70-х років ХХ століття набув спрямування на «...докорінну перебудову системи цінностей особистості, де її споживацьке ставлення до природи повинно поступитися екологічно виправданому й відповідальному» [40, с. 35-45].

Отже, кінець 70-х років ХХ століття – початок ХХІ століття визначається *четвертим періодом розвитку і становлення екологічної освіти і виховання учнів у позашкільних навчальних закладах – етапом комплексної (інтегральної) охорони навколишнього середовища.*

Упродовж означеного періоду набувають поширення різноманітні форми і методи позашкільної навчально-виховної роботи з дітьми та вдосконалюється зміст екологічної освіти учнів в Україні. Характерною особливістю 80-х та початку 90-х років ХХ століття стало переосмислення функцій і значення екологічної освіти і виховання як окремої особистості, так і суспільства в цілому. Ці процеси у вітчизняній педагогічній теорії особливо значного практичного застосування та масового характеру набули після низки семінарів і конференцій у Пушино (СРСР) і Угорщині (1983), Чехословаччині й Польщі (1985, 1986) та Московського міжнародного конгресу (1987). Саме співпраця педагогів у галузі екологічної освіти і виховання сприяла ефективному визначенню і в подальшому вирішенню освітніх та виховних завдань з охорони довкілля. Одночасно було зроблено вагомий внесок у реалізацію глобальної стратегії екологічної освіти і зміцнення міжнародного співробітництва в цій галузі, що знайшло своє відображення в розробленій спільними зусиллями «Міжнародній стратегії дій з охорони навколишнього середовища на 90-і роки», де відзначалося, що переростання екологічної освіти в проблему світового значення пов'язане насамперед зі значним посиленням уваги світової громадськості до людського фактора як головної умови оптимізації стосунків людини із соціоприродним середовищем у планетарному масштабі.

Як результат підбиття підсумків такої діяльності, оцінки якісних і кількісних характеристик екосистем, їх досконалого вивчення і збереження, визначення перспективних напрямів соціально-економічного розвитку цивілізації були предметом розгляду Конференції ООН із навколишнього середовища (Ріо-де-Жанейро, 1992). При цьому світовим педагогічним співтовариством визнано, що можливий шлях стабільного розвитку цивілізації наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття можливий лише за умов оптимізації та підвищення ефективності освіти в галузі навколишнього середовища всіх без винятку верств населення і має спрямовуватися насамперед на формування екологічно вихованої особистості зі сформованим науковим світоглядом, ціннісною сферою стосовно природи та конкретними природоохоронними вміннями і навичками.

Висновки. На цьому ми не завершуємо розмову про розвиток екологічної освіти в позашкільних навчальних закладах та в подальшому маємо на меті охарактеризувати трансформаційні зміни, що відбулися у цій освітньо-виховній галузі упродовж останніх десятиліть, тобто у першій чверті ХХІ століття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Борейко В. Е. История заповедного дела в Украине / В. Е. Борейко. – К. : Киевский эколого-натуралистический центр, 1995. – 183 с.
2. Васюта О. А. Екологія і політика : у 2 т. / О. А. Васюта, С. І. Васюта, Г. Г. Філіпчук. – Чернівці : Зелена Буковина, 1998. – Т. 1. – 385 с.
3. Ващенко Г. Загальні методи навчання : посіб. для педагогів / Г. Ващенко. – К., 1997. – 410 с.

4. Вербицький В. В. Розвиток позашкільної еколого-натуралістичної освіти в Україні (1925–2000 роки) : дис. ... докт. пед. наук : 13.00.01 / В. В. Вербицький ; Національний ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – К., 2004. – 496 с.

5. Вербицький В. В. Юннатівський рух в Україні / В. В. Вербицький ; за ред. Л. П. Манорик. – К. : Деміур, 2001. – 304 с.

6. Войтович В. М. Українська міфологія / В. М. Войтович. – К. : Либідь, 2002. – 664 с.

7. Всемирная энциклопедия философии / глав. науч. ред. и сост. А. А. Грицанов. – М. : АСТ ; Мн. : Харвест, Современная литература, 2001. – 1312 с.

8. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; гол. ред. В. Г. Кремень. – К. : Хрінком Інтер, 2008. – 1037 с.

9. Євтух М. Б. Просвітницька діяльність, педагогічні ідеї видатних українських учених, письменників і громадських діячів кінця ХVIII – ХІХ ст. / М. Б. Євтух. – К. : Типографія, 1995. – 129 с.

10. Калиновский С. Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика / С. Калиновский // Памятники этической мысли на Украине ХХІІ – пер. пол. ХVІІІ ст. – К. : Наукова думка, 1987. – С. 47–270.

11. Київський І. Слово про закон і благодать / І. Київський ; пер. С. В. Бондаря // Філософська думка. – 1988. – № 4. – С. 89–106.

12. Кисильов М. М. Концептуальні виміри екологічної свідомості : монографія / М. М. Кисильов, В. Л. Деркач, А. В. Толстоухов та ін. – К. : Парапан, 2003. – 312 с.

13. Кремень В. Г. Україна: шлях до себе / В. Г. Кремень, В. М. Ткаченко. – К. : ДрУк, 1998. – 438 с.

14. Крисаченко В. С. Екологічна культура / В. С. Крисаченко. – К. : Заповіт, 1996. – 347 с.

15. Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології / І. Левицький. – Львів : Край, 1876. – 80 с.

16. Людина і довкілля. Антологія : у 2 кн. Кн. 1. Людина і довкілля в українській духовності / упор., автор вступ. розділів, біогр. довідок та коментарів В. С. Крисаченко. – К. : Заповіт, 1995. – 432 с.

17. Людина і довкілля. Антологія : у 2 кн. Кн. 2. Природа і людність України в пам'ятках світової і національної культури / упор., автор вступ. розділів, біогр. довідок та коментарів В. С. Крисаченко. – К. : Заповіт, 1995. – 432 с.

18. Макаренко С. У. Избранные произведения : в 3-х т. Т. 2. Книга для родителей / С. У. Макаренко. – К. : Радянська школа, 1985. – С. 323–525.

19. Марсове поле. Кн. 2 ; пер. зі староукр. В. Шевчука. – К. : Молодь, 1989. – 384 с.

20. Нариси з історії українського шкільництва (1905 – 1933) : навч. посіб. / за ред. О. В. Сухомлинської. – К. : Заповіт, 1996. – 302 с.

21. Попер К. Злиденність історизму / К. Попер. – К. : Абрис, 1994. – 184 с.

22. Пустовіт Г. П. Коротко про реальне й ілюзорне у змісті екологічної освіти на межі століть / Г. П. Пустовіт // Розвиток змісту освіти як історико-педагогічна проблема : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. // Науковий вісник Чернівецького ун-ту : зб. наук. пр. – Чернівці : Рута, 2003. – Вип. 177. – С. 138–145. – (Серія «Педагогіка та психологія»).

23. Пустовіт Г. П. Педагогічна складова дозвілевої діяльності дитини в позашкільних навчальних закладах: соціокультурні виклики / Г. П. Пустовіт //

Інноватика у вихованні : зб. наук. пр. / упор. О. Б. Петренко ; ред. кол. : О. Б. Петренко, Н. М. Гринькова, Т. С. Ціпан та ін. – Рівне : РДГУ, 2016. – Вип. 3. – С. 15–27.

24. Пустовіт Г. П. Проблеми взаємодії людини і природи: генезисно-ментальна характеристика / Г. П. Пустовіт // Рідна школа. – № 8–9 (1004–1005). – 2013. – С. 31–39.

25. Пустовіт Г. П. Світоглядний контекст проблеми взаємодії людини і природи / Г. П. Пустовіт // Релігія та Соціум : Міжн. часопис. – Чернівці : ЧНУ, 2015. – № 3 (19). – С. 131–138.

26. Пустовіт Г. П. Теоретико-методичні основи екологічної освіти і виховання учнів 1–9 класів у позашкільних навчальних закладах : монографія / Г. П. Пустовіт. – К. = Луганськ : Альма-матер, 2004. – 540 с.

27. Пустовіт Г. П. Філософсько-культурологічний контекст проблеми взаємодії людини і природи у змісті сучасної екологічної освіти / Г. П. Пустовіт // Наукові записки Тернопільського націон. педагог. ун-ту ім. В. Гнатюка. – 2014. – № 1. – С. 13–20. – (Серія «Педагогіка»).

28. Русова С. Шкільні експедиції і їх значення / С. Русова // Світло. – 1911. – Кн. 8. – С. 33.

29. Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко. – К. : Наукова думка, 2001. – 912 с.

30. Стегній О. Т. Екологічний рух в Україні: соціальний аналіз / О. Т. Стегній. – К. : ВД «КМ Академія», 2001. – 243 с.

31. Сухомлинська О. В. Періодизація педагогічної думки і науки / О. В. Сухомлинська // Розвиток

педагогічної і психологічної науки в Україні, 1992 – 2002 : зб. наук. праць до 10-річчя АПН України / Академія педагогічних наук України. – Харків : ОВІС, 2002. – Ч. 1. – С. 37–55.

32. Сущенко Т. І. Педагогічний процес у позашкільних закладах / Т. І. Сущенко. – К. : Радянська школа, 1986. – 118 с.

33. Філіпчук Г. Г. Громадянське суспільство: освіта, етнокультура, етнополітика / Г. Г. Філіпчук. – Чернівці : Зелена Буковина, 2002. – 488 с.

34. Хрестоматія по истории педагогики / сост. проф. В. В. Смирнов. – М. : Гос. учеб.-пед. изд-во Министрства просвещения РСФСР, 1957. – 581 с.

35. ЦДІА України. Ф. 274. Оп. 4. Д. 611. Арк. 350.

36. ЦДІА України. Ф. 274. Оп. 4. Д. 611. Арк. 355.

37. ЦДІА України. Ф. 707. Оп. 156. Спр. 1. Арк. 78.

38. Чепіга (Зеленкевич) Я. Ф. Національне виховання / Я. Ф. Чепіга (Зеленкевич) // Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX – XX ст.) : хрестоматія / упор. Л. Д. Березівська та ін. – К. : Науковий світ, 2003. – С. 191–208.

39. Червонецький В. В. Екологічна освіта учнів в школах країн Східної та Центральної Європи / В. В. Червонецький. – Донецьк : Юго-Восток, 1997. – 284 с.

40. Швевс Г. И. Идея ноосферы и социальная экология / Г. И. Швевс // Вопросы философии. – 1991. – № 7. – С. 36–45.

Дата надходження до редакції: 31.01.2019 р.

УДК 374.015.31:613.96

Yaroslav SYVOKHOP,

PhD in Pedagogy,

Associate professor at the department

of Management and Innovative Development of Education,

Head of the research Laboratory of health-preserving

technologies at Transcarpathian Institute of Postgraduate

Pedagogical Education

ROLE OF THE INSTITUTIONS OF AFTERSCHOOL EDUCATION IN THE PROCESS OF FORMING BEHAVIORAL PATTERS OF A HEALTHY LIFESTYLE OF THE TEENAGERS

The article focuses on the problem of the formation, preservation, improvement of health and prevention of socially significant problems of adolescence by means and capabilities of the existing network of the institutions of afterschool education in the Transcarpathian region. The emphasis is placed on the characterization of a five-stage algorithm for the formation of new behavioral patterns regarding the formation of a healthy lifestyle of students in institutions of

afterschool education which would change the priorities of the formation of a healthy lifestyle in students from the prevention of diseases, negative actions and activities from harm to their own health to the formation of health-preserving and the health-improving behavioral patterns.

Key words: *health, teenagers, healthy lifestyle, institutions of afterschool education, behavior, health-improving camps.*